

## آثار مادی حج از نگاه قرآن

معصومه رستگارنسب<sup>۱</sup>

### چکیده

حج بزرگ‌ترین گردهمایی مسلمانان است که برای هر مسلمان مستطیعی یک بار واجب است. برای حج ظاهر و باطنی ذکر شده است. ظاهر حج را مجموعه‌ای از اعمال دانسته‌اند که «مناسک حج» نامیده می‌شود، اما در ورای این ظاهر، باطنی وجود دارد که اسرار بسیاری در آن نهفته است. به دلیل ابعاد مختلفی که برای حج وجود دارد، آثار مادی و معنوی مختلفی نیز بر آن مترتب می‌شود.

پژوهش حاضر با روش توصیفی و با هدف معرفی آثار مادی حج از نگاه قرآن نگارش شده است. نویسنده در پایان به این نتیجه رسیده است که آثار مادی حج عبارتند از: منافع اقتصادی، دیدار حجاج کشورهای مختلف، اتحاد مسلمین جهان و قوام بخشی به امور مردم (مانند برآورده شدن حوائج، محافظت از مال و عیال، فقرزدایی و برکات فراوان سرزمین مکه که به دعای حضرت ابراهیم علیه السلام شامل حال همه ساکنان در آن سرزمین می‌شود) و ....

**کلیدواژه‌ها:** حج، فقرزدایی، سلامت انسانی، فراوانی روزی، حاجات، قرآن.

۱. سطح ۳، مدرس مرکز آموزش عالی حوزوی الزهراء علیها السلام، دزفول.

## مقدمه

حج عبادتی واجب و از فروع اسلام و مجموعه‌ای از اعمال است که در کتب فقهی به آن پرداخته شده است. مراسم حج تمتع، که در ماه ذی حجه برگزار می‌شود، بزرگ‌ترین گردهمایی مسلمانان است که زائرانی از تمام فرقه‌های اسلامی در آن شرکت می‌کنند. سفر به حج یک بار برای هر مسلمان مستطیعی واجب است.

در اهمیت حج و در مذمت ترک آن روایات مختلفی وارد شده است که به یک نمونه اشاره می‌شود؛ امام صادق علیه السلام فرمودند:

کسی که بمیرد و حال آنکه حجة الاسلام را به جا نیاورده باشد، درحالی که مانعی از به جا آوردن حج نباشد - از قبیل حاجتی که مانع انجام دادن حج شود یا مرضی که در آن تحمل اعمال حج را نداشته باشد یا سلطان ظالمی مانع از حج شود - پس یهودی یا نصرانی بمیرد. (حر عاملی، ۱۳۸۷ ش، ج ۸، ص ۲۰)

با توجه به عبادی بودن حج آثار معنوی و اخروی آن واضح و مبرهن است، اما از آن جهت که قرآن کتاب جامعی است، در کنار آثار معنوی حج به آثار دنیوی و مادی آن نیز اشاره کرده است؛ هرچند که در جامعه کنونی کمتر به منافع و آثار مادی این عبادت عظیم توجه می‌شود.

در این پژوهش منظور نویسنده از آثار مادی، آثاری است که غیر از بُعد عبادی و معنوی عمل، از فردگرایی عبور کرده و مسائل اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی حج را در برگیرد. پژوهشگر دنبال یافتن آثار مادی مذکور در آیات قرآن کریم است. تاکنون پژوهش‌هایی در این زمینه انجام شده است که از آن جمله است: مقاله‌ای با عنوان «نقش حج در نگرش اقتصادی فرد مسلمان» از سیدصادق طباطبایی نژاد (۱۳۹۶ ش) که به آثار اقتصادی حج و بشارت‌های مالی برای انجام دهندگان حج و عمره بر زندگی فرد از دیدگاه آیات و روایات پرداخته است. مقاله‌ای دیگر با عنوان «حج، عامل شکوفایی

فرهنگی، آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی» از حافظ نجفی (۱۳۹۳ش) که به آثار تربیتی، اقتصادی، اجتماعی و پیامدهای ترک حج پرداخته است. در مقاله‌ای با عنوان «نقش حج در حفظ و تقویت نظام اجتماعی مسلمانان» از مجتبی حیدری (۱۴۰۰ش) به آثار اجتماعی حج بر تقویت جامعه اسلامی اشاره شده است. نوشته‌های دیگری از سایر محققان، که عموماً به آثار اقتصادی و تربیتی حج پرداخته‌اند، وجود دارد. اما پژوهشگر در این پژوهش در صدد است تا آثار و ابعاد گوناگون حج را در آیات قرآن بررسی کند و به این پرسش پاسخ گوید که آثار دنیوی و مادی حج از نگاه قرآن چیست؟

در قرآن کریم سه دسته آیه وجود دارد که به منافع مادی کنگره عظیم حج اشاره می‌کند. نویسندگان در این پژوهش در صدد تبیین مصادیق هر کدام از آثار سه‌گانه حج است که عبارتند از: شهود منافع مختلف، قوام بخشی به امور مردم، بهره‌مندی از برکات فراوان سرزمین مکه. در ادامه به توضیح و تبیین آنها می‌پردازیم:

### ۱. شهود منافع مختلف

یکی از آثار مادی حج منافع مختلف برای مسلمانان است که در سوره حج به آن اشاره شده است:

﴿وَإِذْنٌ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ \* لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾؛ (حج: ۲۷ و ۲۸)

و مردم را به حج دعوت عمومی کن تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغر از راه دور به سوی تو بیایند تا شاهد منافع گوناگون خویش در این برنامه حیات بخش و سازنده باشند.

با مراجعه به تفاسیر این آیات برداشت می‌شود که مشرکان در دوران جاهلیت تصور می‌کردند که «نباید کسی از حج بهره دنیوی و مادی ببرد!»، ولی اسلام این تصور غلط را اصلاح کرد؛ چنان‌که از امام صادق علیه السلام سؤال شد که «مراد از ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ منافع

دنیاست یا منافع آخرت؟» حضرت فرمود: «تمام آنها مراد است». (طوسی، ۱۳۶۵ ش، ج ۵، ص ۱۲۲) در تفسیر نمونه ذیل همین آیه بیان شده است:

در این آیه به رفع پاره‌ای از اشتباهات در زمینه مسئله حج پرداخته و می‌فرماید: «گناهی بر شما نیست که از فضل پروردگارتان [و منافع اقتصادی در ایام حج] برخوردار شوید»؛ ﴿لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ﴾. در زمان جاهلیت هنگام مراسم حج هرگونه معامله، تجارت، بارکشی و مسافری را گناه می‌دانستند و حج کسانی را که چنین می‌کردند باطل می‌شمردند. آیه فوق این حکم جاهلی را بی‌ارزش و باطل اعلام کرد و فرمود: «هیچ مانعی ندارد که در موسم حج از معامله و تجارت حلال، که بخشی از فضل خداوند بر بندگان است، بهره‌گیرید یا کار کنید و از دست رنج خود استفاده کنید». علاوه بر این مسافرت مسلمانان از نقاط مختلف به سوی خانه خدا می‌تواند پایه و اساسی برای یک جهش اقتصادی عمومی در جوامع اسلامی شود. (مکارم، ۱۳۸۰ ش، ج ۲، ص ۵۷)

مصادیقی از منافع مختلف در حج عبارتند از:

#### الف، منافع فرهنگی ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾

تبادل فرهنگی حجاج: از امام صادق (ع) درباره فلسفه حج و طواف کعبه سؤال شد، حضرت فرمود:

خداوند این بندگان را آفرید... و فرمان‌هایی در طریق مصلحت دین و دنیا به آنها داد؛ از جمله اجتماع مردم شرق و غرب را [در مراسم حج] مقرر داشت تا مسلمانان به خوبی یکدیگر را بشناسند [، از حال هم آگاه شوند، تبادل فرهنگی داشته باشند] و هر گروهی سرمایه‌های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند [و تبادل اقتصادی داشته باشند]. (صدوق، ۱۳۹۷ ش، ج ۶، ص ۴۰۵).

در جملات فوق به تبادل فرهنگی، اقتصادی، تجاری و شناخت همدیگر به عنوان فلسفه حج اشاره شده است. در ذیل حدیث با تأکید بیشتر بر نقش تبادل فرهنگی و اطلاعاتی می‌فرماید: «اگر هر قوم و ملتی تنها از بلاد خویش و آنچه در آن است سخن بگویند، همگی نابود می‌شوند و کشورهایشان ویران و منافع آنها ساقط می‌شود و اخبار واقعی در پشت پرده قرار می‌گیرد».

### ب) منافع اقتصادی ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾

یک- خرید سوغات: از جمله مصادیقی که در منافع مادی می‌شود از آن یاد کرد، خرید سوغات است که در دین اسلام مستحب است. از امام صادق علیه السلام چنین روایت شده است که فرمودند: «هرگاه یکی از شما به مسافرت رود و سپس از سفر بازگردد، پس باید برای خانواده خود به اندازه‌ای که توانایی دارد سوغاتی بیاورد». (حر عاملی، ۱۳۸۷ش، ج ۱۵، ص ۳۳۷) از این جهت می‌توان گفت که یکی از آداب سفارش شده در متون دینی برای سفر، تهیه سوغات برای خانواده و نزدیکان است. هرچند که پرداختن به منافع مادی و دنیایی حج، نباید به گونه‌ای باشد که منافع معنوی و دستاوردهای دینی حج را تخریب و حج را از حالت اصلی آن، که یک عبادت سیاسی و اجتماعی است، خارج و به یک جشنواره خرید بی‌محتوا تبدیل کند.

دو- ایجاد بازار مشترک اسلامی: در باب اقتصاد حج به مسئله مهم‌تری باید توجه کرد و آن اینکه منافع اقتصادی حج در زمان حاضر فراتر از منافع خُرد و کوچک اقتصادی است. همان‌طور که در حدیث بالا از امام صادق علیه السلام مطرح شد، تبادلات اقتصادی سبب گسترش دین رسول الله صلی الله علیه و آله و اشاعه فرهنگ اسلامی است.

حج موقعیتی است که به تجارت کلان و خدمات عمده دیگر نیاز دارد که دولت‌ها یا تجار کشورها، شرکت‌ها و کارخانه‌ها در آن نقش دارند. اگر کالاهای عمده از کشورهای اسلامی به بازار حج و در جهت تأمین تدارکات آن حمل و نقل شود، تأثیر بسیار عمیقی

در اقتصاد کشورهای اسلامی خواهد داشت. عمده نیاز زائران می‌تواند از کشورهای اسلامی و به وسیله شرکت‌ها و بخش‌های اقتصادی مسلمانان و دولت‌های اسلامی تأمین شود و در این صورت روا نیست کالایی که امکان تهیه آن از کشورهای اسلامی وجود دارد، از کشورهای دیگر تهیه شود؛ مانند گوشت و مرغ که عمدتاً در موسم حج از کشورهای غربی خریداری و مصرف می‌شود که علاوه بر جنبه اقتصادی، خالی از شبهات شرعی هم نیست.

اگر کشورهای اسلامی با برنامه‌ای سنجیده و حساب شده بایکدیگر همکاری داشته باشند، می‌توانند بسیاری از این کالاها را خودشان تهیه و با آرم و نشان کشور اسلامی عرضه کنند. در چنین صورتی است که آثار کلان اقتصادی حج در مجموعه جامعه اسلامی نمودار می‌شود و میلیون‌ها نفر از دست اندرکاران تولید بهره می‌برند و توان اقتصادی مسلمانان، که زیربنای بسیاری از مسائل دیگر است، بالا می‌رود. تشکیل بازار مشترک اسلامی در حج بهترین فرصت برای کشورهای مسلمان است تا این پیوند و مشارکت اقتصادی در طول سال‌ها پابرجا بماند و بدان وسیله با فقر و بی‌کاری، که دو عامل عمده مفسد هستند، مبارزه شود. (رهبر، ش ۳۷، ۱۳۸۰ ش)

استفاده از کنگره عظیم حج برای تقویت پایه‌های اقتصادی کشورهای اسلامی، نه تنها با روح حج منافات ندارد، بلکه براساس روایات، یکی از حکمت‌های حج را تشکیل می‌دهد. می‌توان در اجتماع بزرگ حج با پی‌ریزی پایه یک بازار مشترک اسلامی زمینه‌های مبادلاتی و تجاری را میان کشورهای اسلامی به گونه‌ای فراهم کرد که نه منافعشان به جیب دشمنان بریزد و نه اقتصادشان وابسته به اجانب باشد. این نه تنها دنیاپرستی نیست که عین عبادت و جهاد است. (حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، hajj.ir، ۱۳۹۷/۳/۳۱) بنابراین منافع مختلف دنیوی یکی از آثار مادی حج محسوب می‌شود که در قرآن به آن اشاره شده است.

## ۲. قوام بخشی به امورات مردم

دومین اثر از آثار مادی حج قوام بخشی به امور مردم است که در سوره مائده به آن اشاره شده است:

﴿جَعَلَ اللَّهُ الْكَعْبَةَ الْبَيْتَ الْحَرَامَ قِيَامًا لِلنَّاسِ﴾. (مائده: ۹۷)

خداوند کعبه بیت الحرام را وسیله ای برای استواری و سامان بخشیدن به کار مردم قرار داده است.

خداوند کعبه را قوام زندگی و کسب های مردم قرار داد. در تفاسیر آمده است: کلمه «قیام» مصدر است. گویی مقصود این است که مردم مسلمان با نصب کعبه قیام می کنند و معیشت و احوال آنها از این طریق اصلاح می شود؛ زیرا در زیارت کعبه تجارت آنها سامان می گیرد و از انواع خیر و برکت برخوردار می شوند. از ابن عباس روایت شده است:

خداوند کعبه را وسیله امنیت و رفاه مردم قرار داده است و اگر کعبه نبود، مردم دچار فنا و هلاکت می شدند. مردم جاهلیت، خانه خدا را محل امن و امان می شناختند. اگر کسی قاتل پدر و پسر خود را در حرم می یافت، او را نمی کشت. منظور این است که اگر مردم یک سال حج را ترک کنند، ممکن است به هلاکت برسند». (طبرسی، ۱۳۸۴ ش، ج ۷، ص ۱۸۶)

آیت الله جوادی آملی درباره آیه ۹۷ سوره مائده می فرماید:

اقتصاد مردم عصای دست مردم است و مردم اگر بی اقتصاد باشند سقوط می کنند. اکنون این سؤال مطرح می شود که آیا هم مسئله اعتقاد و حج و عمره (امر عبادی) و هم اقتصاد (که یک امر طبیعی و مادی است) عامل قیام و قوام است و اینها همتای هم اند یا یکی اصل و دیگری فرع است؟ این مسئله را هم ذات اقدس الهی پاسخ داده است که عند التزاحم اعتقاد اصل و اقتصاد فرع است. (جوادی آملی، ۱۳۹۱ ش، ج ۲۳، ص ۶۱۴)

این قیام که در این آیه آمده، قیامی حق است؛ یعنی اقتصاد باعث قیام و بی اقتصادی مایه قعود و زبونی و مَسْکَنَت است، اما عند التزاحم اگر خدای ناکرده ملتی در فشار قرار گرفت، آیا باید دست از عقیده بردارد یا از اقتصاد؟ فرمود که دست از اقتصاد بردار تا آن خدایی که ﴿مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ﴾ تأمین می‌کند، تأمین کند. مادامی که اعتقاد محفوظ است، هم معتقدین مصونند و هم خدا صائن اینهاست. فرمود: ﴿وَلِلَّهِ خَزَائِنُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ﴾ به هر تقدیر کلید خزائن آسمان و زمین فقط به دست خداست: ﴿عِنْدَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ﴾.

اگر ذات اقدس الهی اقتصاد را عامل قیام معین کرد، اینچنین نیست که معین نکرده باشد که کدام اصل است و کدام فرع! فرمود که اعتقاد، کعبه، حج و عرفات اصل است و اقتصاد هم در سایه آن اصل اعتقادی است. معلوم می‌شود که چطور ذات اقدس الهی روی مسئله کعبه و روی تمام جزئیاتش تکیه کرده است. چیزهایی که خیلی مهم باشد، خود قرآن عهده دار تشریح آن است. (سخنرانی درس تفسیر آیت الله جوادی آملی، ذیل آیه ۹۷؛ مائده، ۱۴۰۱/۱/۲۶ ش)

قوام بخشی به امور مردم شامل مصادیق بسیاری است که برخی از آنها در کلام اهل بیت علیهم السلام بررسی می‌شود:

### الف) ضمانت الهی و محافظت مال و عیال

از آثار و برکات مادی حج این است که در این ایام، خداوند از اموال و اهل و عیال زائر خانه اش محافظت و نگه داری می‌کند. زوار خانه خدا در ضمانت خدا هستند. خداوند آنان را در سفر و خانواده هایشان را در حضر ضمانت کرده است. در صورتی که حاجی با ایمان به حج برود، خدا او را ضمانت کرده است. امام صادق علیه السلام در تعبیری زیبا می‌فرماید: معنای اینکه حج گزار در ضمان الهی است، این است که خداوند جانشین او در خانواده اش است، امور منزل او را تدبیر می‌کند و حوادث را از آن خانه دفع

می‌کند. (صدوق، ۱۳۶۱ ش، ص ۴۰۷) حضرت صادق علیه السلام در ذیل آیه **﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾** فرمود:

به راستی کسی در مکه و زیارت حج خانه خدا حضور نمی‌یابد، مگر اینکه خداوند به او نفعی می‌رساند. اما شما [شیعیان] بخشیده شده برمی‌گردید، ولی غیر شما مال و اهل و عیالشان محافظت می‌شود. (کلینی، ۱۳۸۵ ش، ج ۴، ص ۲۶۳)

### ب) برآورده شدن حاجات

خانه خدا (مخصوصاً در اولین نگاه)، عرفات و دیگر مواقف مکانی برای استجابت دعا است. به طور کلی حاجی محل توجه خاص خداوند است و خداوند حاجات او را برآورده می‌کند. در روایتی از پیامبر صلی الله علیه و آله آمده است:

هر کس دنیا و آخرت را می‌خواهد، آهنگ این خانه کند. همانا بنده‌ای به آنجا نیامده و از خداوند دنیا را نخواست، مگر آنکه بدان دست یافته و خداوند حاجت او را برآورده ساخته است و نیز از خداوند آخرت را طلب نکرده، مگر آنکه پذیرش این درخواست را برای وی ذخیره کرده است». (ابن حیون، ۱۳۸۵ ش، ج ۱، ص ۲۹۵)

همچنین در روایتی از امام صادق علیه السلام چنین نقل شده است: «هر کس به کعبه نگاه کند، پیوسته برای او حسنه نوشته و گناهی از او پاک می‌شود، تا آنکه چشم خود را از کعبه برگرداند». (کلینی، ۱۳۸۵ ش، ج ۴، ص ۲۴۰)

### ج) تضمین سلامتی انسان

اثر دیگر سفر حج این است که بر سلامتی بدن نیز اثر می‌گذارد. امام زین العابدین علیه السلام فرمود: «حج کنید و عمره انجام دهید تا بدن هایتان سالم و روزی هایتان وسیع و هزینه‌های زندگی تان تأمین شود». (کلینی، ۱۳۸۵ ش، ج ۴، ص ۲۵۲) با توجه به این حدیث شاید بتوان گفت یکی از ابعاد آن پیاده روی مستمر باشد. در حج پیاده روی فراوان وجود دارد و از سوی

دیگر می دانیم که یکی از ورزش ها پیاده روی است. همچنین هرگاه روان انسان به سمت خلوص گرایش یابد، بدن از روح تبعیت می کند و سلامت خود را باز می یابد؛ به عبارت دیگر روح و جسم از یکدیگر جدا نیستند، بلکه وجودی در هم تنیده اند و در یکدیگر تأثیر و تأثر متقابل دارند. هرگاه بدن سالم باشد، روح بهتر می تواند رابطه معنوی برقرار کند و اگر روح انسان ارتباطی عمیق با آسمان الوهیت داشته باشد، بر صحت و سلامت بدن و کالبد فیزیکی انسان تأثیر مستقیم دارد. (فعالی، ۱۳۹۸ ش، ص ۳۸)

#### د) فقرزدایی

یکی دیگر از کارکردهای حج و عمره از بین رفتن فقر و غنی شدن است که در روایات بسیاری به آن اشاره شده است. حضرت امیرالمؤمنین علی علیه السلام می فرماید: «همانا حج و عمره، فقر و ناداری را برطرف می سازند». (شریف رضی، ۱۳۸۶ ش، خطبه ۱۱۰) یکی از اسباب و برنامه های فقرزدایی در فریضه حج، استفاده بجا و مناسب از گوشت قربانی است. پیامبر خدا صلی الله علیه و آله در این باره فرمود: «خداوند قربانی را قرار داد تا نیازمندان شکمی سیر از گوشت بخورند، پس آنان را اطعام کنید». (صدوق، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۱۲۹) همه ساله در موسم حج میلیون ها رأس دام طبق سنت اسلامی و احیای خاطره ابراهیم و اسماعیل با هدف معنوی و معیشتی قربانی می شود. قربانی علاوه بر جنبه معنوی آن (که نمادی از فداکردن و فدا شدن در مسیر رضای الهی و وسیله تحصیل تقوا و تقرب و نزدیکی به خدا و ذبح کردن و سربریدن تعلقات مادی در راه رسیدن به معنویت و عرفان است)، آثار مادی و اقتصادی شایان توجهی را همراه دارد. اگر تنها دو میلیون دام گوسفند، گاو و شتر هر سال در منا قربانی شود و معدل گوشت خالص هر یک را ۳۰ کیلو گرم فرض کنیم، این مقدار معادل شصت میلیون کیلو گرم گوشت خواهد بود! چنین سرمایه عظیمی همه ساله می تواند بخش قابل توجهی از خوراک مستمندان و نیازمندان را در سراسر جهان تأمین کند. (رهبر، ش ۳۷، ۱۳۸۰ ش)

## هـ) افزایش رزق و روزی

از دیگر آثار و برکات مادی حج این است که بر رزق و روزی انسان افزوده می‌شود. بخش مهمی از روایاتی که درباره آثار و حکمت‌های حج وارد شده، مربوط به نفی فقر و افزایش مال است که نشان از اهمیت فراوان تأثیر حج در تأمین نیازهای مادی و دنیوی انسان‌ها دارد. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «... حُجُّوا لَنْ تَفْتَقَرُوا»؛ «حج انجام دهید تا از نظر مالی بی‌نیاز شوید». (حر عاملی، ۱۳۸۷ ش، ج ۱۱، ص ۱۲) نکته جالب در این حدیث استفاده از تعبیر «لَنْ» است که دلالت بر نفی ابدی می‌کند.

در حدیث دیگری پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «حج و عمره فقر را می‌زداید، همان‌گونه که کوره آهن‌گری زنگار آهن را می‌زداید». (صدوق، ۱۳۶۳ ش، ج ۲، ص ۲۲۲) از این تشبیه استفاده می‌شود که اگر انسان بتواند زنگار دل را بزداید، از لحاظ امکانات مادی هم بی‌نیاز خواهد شد.

## میقات حج

همان‌گونه که حج رفتن باعث بی‌نیازی مالی می‌شود، اگر کسی از حج تخلف کند، نتیجه‌ای جز فقر نخواهد داشت. پیامبر گرامی اسلام به این حقیقت اشاره فرمودند که «ای گروه مردم، حج خانه خدا را انجام دهید. پس هیچ خانواده‌ای وارد خانه خدا نمی‌شود، مگر آنکه بی‌نیاز می‌شود و از حج گزاردن تخلف نمی‌کنند، مگر آنکه تنگ‌دست شوند». (طبرسی، ۱۳۸۳ ش، ج ۱، ص ۱۵۶) امام صادق علیه السلام نیز فرمود: «ندیده‌ام که چیزی همانند مداومت بر زیارت این خانه چنان سریع توانگری بیاورد و فقر بزداید». (طوسی، ۱۳۸۸ ش، ح ۶۹۴، ص ۱۴۷۸)

در روایتی دیگر آمده که روزی اسحاق بن عمار به امام صادق علیه السلام گفت: «من نیت کرده‌ام که هر سال خودم یا کسی از خانواده‌ام با مال من به حج بروم و بر این کار مصمم و جدی هستم». امام علیه السلام او را این‌گونه بشارت داد: «اگر چنین کنی مژده باد که مالت زیاد خواهد شد». (کلینی، ۱۳۸۹ ق، ج ۴، ص ۲۵۳) در جای دیگری امام صادق علیه السلام می‌فرماید:

«حج گزار هرگز گرفتار املاق نمی شود». پرسیدند: «معنای املاق چیست؟» امام در جواب فرمود: «حاجی تنگدست، ورشکسته و فقیر نمی شود». (عیاشی، ۱۳۸۰ق، ج ۲، ص ۲۸۹)

از مجموع این احادیث به دست می آید که حج منافعی فقر است و باعث کثرت مال می شود و حج وسعت روزی را در پی دارد.

### ۳. بهره‌مندی از برکات فراوان سرزمین وحی

سومین اثر از آثار مادی حج بهره‌مندی از برکات فراوان سرزمین مکه است که در سوره بقره به آن اشاره شده است:

﴿وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ اجْعَلْ هَذَا بَلَدًا آمِنًا وَارْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا ثُمَّ أَضْطَرُّهُ إِلَى عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾. (بقره: ۱۲۶)

و ابراهیم گفت: ای پروردگار من، این شهر را جای امنی گردان و از مردمش آنان را که به خدا و روز قیامت ایمان دارند، از هر ثمره روزی ساز. گفت: «هر کس کافر شد او را اندک برخورداری دهم، سپس به عذاب آتش دچارش گردانم که بد سرانجامی است!»

در این آیه حضرت ابراهیم علیه السلام دو درخواست مهم از پروردگار برای ساکنان این سرزمین مقدس می‌کند که در ادامه به بررسی این دو درخواست که مایه برکت سرزمین وحی شده‌اند، می‌پردازیم:

#### الف) منافع اجتماعی درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام

حضرت ابراهیم علیه السلام عرض کرد: «پروردگارا، این سرزمین را شهر امنی قرار ده». دعای ابراهیم به اجابت رسید و خدا این سرزمین مقدس را کانون امن و امان قرار داد و امنیتی از نظر ظاهر و باطن به آن بخشید. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ش، ج ۱، ص ۴۵)

از ابن عباس چنین روایت شده است: «خداوند کعبه را وسیله امنیت و رفاه مردم قرار داده است و اگر کعبه نبود، مردم دچار فنا و هلاکت می شدند». (طبرسی، ۱۳۸۴ ش، ج ۷، ص ۱۸۶)

رهبر معظم انقلاب اسلامی درباره حج و منافع آن بارها چنین متذکر شده اند:

دیدار سالیانه حجاج از سراسر جهان، منفعتی کم نظیر و بی بدیل است که اگر از آن در راستای حل مشکلات مادی جهان اسلام استفاده شود، می توان آن را از برترین منافع حج دانست. نباید منافع مادی حج را منحصر در خرید و فروش و تجارت فردی ببینیم و منافع برتر و بالاتر مادی و اجتماعی حج را نادیده بگیریم. نکته مهمی که هر انسان اندیشه ورز را کنجکاو و حساس می کند، تعیین یک میعادگاه دائمی برای همه مردم و همه نسل ها و در همه سال ها، در یک نقطه معین و در یک محدوده زمانی واحد است. این وحدت زمان و مکان، یکی از رازهای اصلی فریضه حج است. بی شک یکی از برترین مصداق ها برای ﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ همین دیدار سالیانه آحاد امت اسلامی در کنار خانه خداست. این رمز وحدت اسلامی و نماد امت سازی اسلام است که باید در زیر سایه بیت الله قرار داشته باشد. خانه خدا متعلق به همگان است: ﴿سَوَاءٌ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ﴾. (حج: ۲۵) (پیام مقام معظم رهبری به حجاج بیت الله، ۱۳۹۷/۵/۲۹ ش)

اتحاد جهان اسلام و رسیدن مسلمین به وحدت نیز از منافع مادی و معنوی حج است. رهبر معظم انقلاب اسلامی در پیامی به کارگزاران حج می فرماید:

یکی دیگر از شرایطی که حج را به معنای حقیقی خود نزدیک تر می کند، همین مسئله اتحاد مسلمین است. حج باید آئینه اتحاد باشد، نه آئینه اختلاف. اگر قرار باشد ما همه یک جا جمع بشویم تا در آنجا یکی به یکی بگویند تو بدی، آن دیگری بگویند تو بدتری؛ این چه جمع شدنی است! اگر اختلافی هم وجود دارد، جای بروز آنجایی نیست که خدای متعال فرموده است: جمع بشوید تا

﴿لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ﴾ که منافع خودشان را در آنجا به دست بیاورند. بعضی ها - حالا نگاه خوش بینانه همین است که بگوییم کج سلیقگی است، والا اگر به چشم بدبینانه نگاه کنیم، حرف های دیگر هم می شود زد - حج را جایی قرار می دهند برای دندان نشان دادن و لج کردن و چهره در هم کردن نسبت به اختلافات فرقه ای و طائفی؛ شیعه و سنی را آنجا مقابل هم قرار دادن. چقدر باید به ما بگویند تا باور کنیم که امروز بیش از گذشته اختلافات شیعه و سنی یکی از محورهای اساسی است که دشمنان اسلام دارند رویش سرمایه گذاری می کنند! (بیانات در دیدار با کارگزاران حج، ۱۳۸۵/۹/۱ ش)

#### ب) منافع اقتصادی درخواست حضرت ابراهیم علیه السلام

دومین تقاضای حضرت ابراهیم علیه السلام این است ﴿وَأَرْزُقْ أَهْلَهُ مِنَ الثَّمَرَاتِ مَنْ آمَنَ مِنْهُمْ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ﴾؛ «اهل این سرزمین را آنجا که به خدا و روز بازپسین ایمان آورده اند از ثمرات گوناگون روزی ببخش». جالب اینکه ابراهیم نخست تقاضای «امنیت» و سپس درخواست «مواعب اقتصادی» می کند و این خود اشاره ای است به این حقیقت که تا امنیت در شهر یا کشوری حکمفرما نباشد، فراهم کردن یک اقتصاد سالم ممکن نیست! (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ ش، ج ۱، ص ۴۵۱)

صاحب مجمع البیان می گوید:

منظور ابراهیم علیه السلام در دعای خود، درخواست ایمنی «مکه» از خرابی و انهدام نبود؛ زیرا این نوع امنیت برای آن شهر پیش از ادعای آن حضرت وجود داشت، بلکه مقصود وی تقاضای ایمنی از قحطی و تنگ دستی بود و این تقاضا به این جهت بود که او اهل و عیال خویش را در سرزمین بی آب و بی گیاهی ساکن کرد. ولی برخی می گویند: «آن حضرت از هر دو جهت ایمنی را برای «مکه» از خداوند خواست؛ هرچند امنیت از تخریب و انهدام قبلاً وجود داشت». (طبرسی، ۱۳۸۴ ش، ج ۲، ص ۴۷)

ظاهراً «ثمرات» در این آیه معنای وسیع دارد که هرگونه نعمت مادی - اعم از میوه‌ها، مواد دیگر غذایی و نعمت‌های معنوی - را شامل می‌شود. در حدیثی از امام صادق (ع) می‌خوانیم که فرمود: «منظور میوه دل‌ها است!» اشاره به اینکه خداوند محبت و علاقه مردم را به مردم این سرزمین جلب می‌کند. این نکته نیز قابل توجه است که ابراهیم تنها برای مؤمنان به توحید و روز جزا چنین تقاضایی می‌کند. شاید به خاطر اینکه از جمله ﴿لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ﴾ در آیات گذشته به این حقیقت پی برده بود که گروهی از نسل‌های آینده او راه شرک و ظلم و ستم می‌پویند و او در اینجا ادب را رعایت و آنها را از دعای خود استثنا کرد. به هر حال خداوند در پاسخ به تقاضای ابراهیم چنین فرمود: ﴿قَالَ وَمَنْ كَفَرَ فَأُمَتِّعُهُ قَلِيلًا﴾؛ «اما آنها که راه کفر را پوییده‌اند بهره کمی [از این ثمرات] به آنها خواهم داد [و به طور کامل محروم نخواهم کرد!]». اما در سرای آخرت: ﴿ثُمَّ أَصْطَرُّهُ إِلَىٰ عَذَابِ النَّارِ وَبِئْسَ الْمَصِيرُ﴾؛ «آنها را به عذاب آتش می‌کشانم و چه بد سرانجامی دارند». این در واقع صفت «رحمانیت»، همان رحمت عامه پروردگار است که از خوان نعمت بی دریغش همه بهره می‌گیرند و از خزانه غیبش خوبان و بدان وظیفه‌خور باشند، ولی سرای آخرت، که سرای رحمت خاص اوست، رحمت و نجاتی برای آنها نیست.

(مکارم شیرازی، ۱۳۸۰ ش، ج ۱، ص ۴۵۱)

### نتیجه‌گیری

حج عبادتی واجب و از فروع دین است که آثار فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بسیاری دارد. هدف پژوهشگر در این پژوهش تبیین آثار مادی حج برای جامعه مسلمین بوده است که با توجه به آیات قرآن، سه اثر مادی احصا شد و هر کدام دارای مصادیق مختلفی است.

آیه ۲۸ سوره حج اشاره به شهود منافع مختلف برای مسلمین دارد که اطلاق آیه دلیلی بر منافع مادی و دنیوی در کنار منافع معنوی است.

قوام بخشی به امورات مردم از دیگر آثار مادی حج است که خداوند در آیه ۹۷ سوره مائده به آن اشاره کرده است؛ برآورده شدن حوائج دنیایی، محافظت از مال و عیال حج گزار و فقرزدایی از جمله مصادیق آن هستند.

برکات فراوان سرزمین مکه از دیگر آثار مادی حج است که خداوند در آیه ۱۲۶ سوره بقره به آن اشاره کرده است و بر اساس تفاسیر هر کسی که به سرزمین مقدس مکه وارد شود، شامل هر پنج دعایی که حضرت ابراهیم علیه السلام در حق ساکنین مکه کرد، می شود.

### منابع

- \* قرآن کریم، ترجمه محمد مهدی فولادوند.
- شریف رضی، محمد بن حسین، (۱۳۸۶ ش)، نهج البلاغه، ترجمه محمد دشتی، تهران، مجنون، چ ۱.
۱. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، (۱۳۶۱ ش)، معانی الاخبار، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۲. -----، (۱۳۶۳ ش)، کتاب من لایحضره الفقیه، ج ۲، تحقیق علی اکبر غفاری، قم، مؤسسه النشر الاسلامی.
۳. -----، (۱۳۹۷ ش)، علل الشرائع، ج ۶، تهران، علویون، چ ۱۳.
۴. ابن حیون، نعمان بن محمد مغربی (۱۳۸۵ ق)، دعائم الاسلام و ذکر الحلال و الحرام و التقضایا و الاحکام، محقق: فیضی، آصف، قم، موسسه آل البيت.
۵. پایگاه اطلاع رسانی و نشر آثار آیت الله خامنه ای، [farsi.khamenei.ir](http://farsi.khamenei.ir).
۶. پایگاه سخنرانی مذهبی، آیت الله جوادی آملی، <http://sokhanrani.iranseda.ir>.
۷. جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۹۱ ش)، تفسیر تسنیم، ج ۲۳، قم، اسراء، چ ۳.
۸. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۳۸۷ ش)، وسائل الشیعة الى تحصیل مسائل الشریعة، ج ۸، ۱۱ و ۱۵، تهران: انتشارات اسلامی، چ ۹.
۹. حسینی همدانی، سید محمد، (۱۳۸۰ ش)، انوار درخشان، ج ۳، تهران، لطفی، چ ۱.
۱۰. زهرا یوسفی مصری (۱۳۸۷ ش) روزنامه رسالت شماره ۶۵۷۵، آمده موسم حج ابراهیمی

۱۱. رهبر، محمدتقی، (۱۳۸۰ش) میقات حج، مروری بر بُعد اقتصادی حج، ش ۳۷.
۱۲. طبرسی، احمد بن علی، (۱۳۸۳ش)، الاحتجاج علی أهل اللجاج، ج ۱، تهران، اسوه، چ ۶.
۱۳. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۸۴ش)، مجمع البیان، ج ۷، تهران، ناصر خسرو، چ ۸.
۱۴. طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۶۵ش)، تهذیب الأحکام، ج ۵، تهران، اسلامیة، چ ۴.
۱۵. -----، (۱۳۸۸ش)، الأمالی، قم، اندیشه هادی، چ ۱.
۱۶. عیاشی، محمد بن مسعود، (۱۳۸۰ق)، تفسیر العیاشی، تحقیق و تصحیح سید هاشم رسولی محلاتی، تهران، المكتبة العلمیه.
۱۷. فعالی، محمدتقی، (۱۳۹۸ش)، اسرار حج، تهران، مشعر، چ ۸.
۱۸. قاضی عسکر، سید علی، (۱۳۸۱ش)، منتخب احادیث حج، تهران، مشعر.
۱۹. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۸۹ق)، الکافی، تصحیح و تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر و دیگران، (۱۳۸۰ش)، تفسیر نمونه، ج ۱، تهران، اسلامیة، چ ۳۲.

